

В. В. Склокін

СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ПОПЕРЕДНІ МІРКУВАННЯ¹

Резюме: У статті розглядається проблема суспільної значущості історії у сучасній Україні. Ця проблема аналізується у контексті дискусій про національну історію та її обмеження, що була центральною для української історіографії після 1991 року. Зазначається, що як прибічники, так і противники національної історії, притримувались редукціоністських поглядів щодо практичної ролі історії у суспільному житті, обмежуючи її чи то підтримкою національної ідентичності та обслуговуванням безпосередніх політичних замовлень, чи то деконструкцією історичних міфів та стереотипів. У заключній частині статті розглядається низка концепцій української та американської історіографій, що прагнуть уникнути редукціонізму, поєднуючи увагу до позитивних практичних функцій історіописання з дотриманням базових принципів традиційного історичного дослідження.

Ключові слова: суспільна значущість історії, націоналізація минулого, використання і зловживання історії, публічний інтелектуал, критична прикладна історія.

Склокін В. В. Социальная значимость истории в современной Украине: некоторые предварительные замечания

Резюме: В статье рассматривается проблема социальной значимости истории в современной Украине. Эта проблема

¹ Написання цієї статті було уможливлене стажуванням в Кембриджському університеті за програмою Cambridge Colleges Hospitality Scheme. Висловлюю подяку Сергієві Єсельчику та Андрієві Портнову за їхні коментарі та зауваження до першої версії цього тексту.

анализируется в контексте дискуссий о национальной истории и ее ограничениях, которая была центральной для украинской историографии после 1991 года. Отмечается, что как сторонники, так и противники национальной истории, придерживались редуционистских взглядов относительно практической роли истории в общественной жизни, ограничивая ее или поддержкой национальной идентичности и обслуживанием прямых политических заказов, или деконструкцией исторических мифов и стереотипов. В заключительной части статьи рассматривается ряд концепций украинской и англо-американской историографий, которые пытаются избежать редуционизма, соединяя внимание к позитивным практическим функциям историописания с верностью базовым принципам традиционного исторического исследования.

Ключевые слова: общественная значимость истории, национализация прошлого, использование и злоупотребление истории, публичный интеллектуал, критическая прикладная история.

Sklokin V. V. The Social Relevance of History in Contemporary Ukraine: Some Preliminary Thoughts

Summary: The article deals with the problem of the social relevance of history in contemporary Ukraine. This problem is considered through the lens of the debate on national history and its limitations, which has been the central for the Ukrainian history writing since 1991. It is shown, that both proponents and opponents of the national paradigm support reductionist views on the practical role of history in contemporary society, reducing it either to an affirmation of national identity and serving immediate political needs or to a deconstruction of myths and stereotypes. Thereby, article also focuses on the propositions in Ukrainian and Anglo-American historiographies, which try to avoid this reductionism and combine the attention to positive practical functions of history writing with upholding the core principles of historical inquiry.

Keywords: social relevance of history, nationalization of the past, use and abuse of history, public intellectual, critical applied history.

Як неодноразово зазначали різні спостерігачі, історія відіграла і продовжує відігравати важливу роль в політичному житті незалежної України¹. З другого боку, питання творення нового наративу історії України, а також місця історії в публічному житті, викликали помітний резонанс у середовищі українських істориків і зрештою вилилися у досить нетипову для української історіографії інтелектуально насичену дискусію, присвячену концептуальним і теоретичним питанням, що триває вже близько двадцяти років.

Адекватне розуміння змісту та наслідків цієї дискусії вимагало насамперед пошуку відповідної аналітичної мови для її опису. Першопочатково така мова була запозичена з популярного наприкінці ХХ століття міждисциплінарного напрямку національні студії (*nationalism studies*). У другій половині 1990-х років в українській історіографії утвердилося розрізнення на прибічників традиційної патріотичної версії української історії (примордіалістів), а історія, що її вони пишуть, стала окреслюватися як «націоналізована»² та їхніх опонентів (модерністів), які виступають за створення модернізованої версії національної історії, що включала би підходи від багатоетнічної до транснаціональної історії. Різні підходи до інтерпретації поняття «нація», а також до особливостей націотворення в Україні лежали в основі цієї класифікації, що звертала увагу на важливий вимір дискусії та здобула заслужене визнання серед фахівців з української історії. Грунтовна монографія Томаша Стриска додала нові деталі до політичного та ідеологічного контексту дискусії, зокрема, демонструючи вплив поточних політичних орієнтацій істориків на їхні дослідження [23].

У цьому дописі я хотів би звернути увагу на інший важливий аспект цієї дискусії, а саме – на ставлення її учасників до питання про роль історії в суспільному житті. Ця проблема

¹ Див., зокрема: 13.

² Термін «націоналізована» історія запровадив один з ключових аналітиків цієї дискусії Георгій Касьянов. Див.: 10; 19.

практично не привертала увагу дослідників сучасної української історіографії, а ті нечисленні автори, які розглядали окремі аспекти цієї проблеми, переважно використовували для її опису мову самих акторів, що, зрештою, негативно позначалося на якості її концептуалізації. Моя теза полягає в тому, що більш уважне дослідження цього питання, з одного боку, може допомогти краще зрозуміти специфіку української дискусії про модель національної історії та причини тієї кризи, в якій ця дискусія зараз перебуває, а з другого – підказати певні позитивні розв'язання для проблеми співвідношення між ролями історика та публічного інтелектуала, що також жваво, але переважно малорезультативно обговорювалася останніми роками.

Втім, така реконцептуалізація стане можливою лише у разі розширення контексту, в якому ми розглядаємо українські дискусії довкола інтерпретації національної історії та ролі історії в суспільному житті. Найбільш адекватним у даному разі було б, на мою думку, розглядати український випадок не лише в контексті національних студій, але і в контексті дискусій у повоєнній західній теорії історії, присвячених використанню та зловживанню історією (*use and abuse of history*), а також суспільній значущості історичних досліджень (*social relevance of history*).

Ця стаття не претендує на те, щоб запропонувати вичерпний аналіз українських та західних дискусій на цю тему. Її мета скромніша і полягає в тому, щоб, з одного боку, засигналізувати проблему: відсутність у сучасній українській історіографії узгодженого позитивного розуміння ролі, що її мала б відігравати історія у суспільному житті; а з другого – показати, як деякі пропозиції англо-американської теорії історії останніх десятиріч можуть допомогти краще описати та сконцептуалізувати українські спроби дати відповідь на це питання.

Розвиток української історіографії наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років проходив під знаком повернення до «правдивої, несфальшованої історії» та заповнення «білих плям». Саме в ці роки розпочинається процес «націоналізації»

історії всередині України, який полягав у «відокремленні «власної» історії від ранішої спільної історії та конструювання її як історії нації» [19, с. 7], та який зрештою визначив характер українських дискусій про модель національної історії та місце історії в суспільному житті. Ця «націоналізація» передбачала створення нового мастернарративу національної історії (який фактично був модифікованою версією мастернарративу, створеного на початку ХХ століття Михайлом Грушевським), який був передусім представлений на рівні університетських та шкільних підручників, але також мав свій вплив на інтерпретацію окремих сюжетів у власне наукових дослідженнях. Традиційна версія цього мастернарративу пропонувала погляд на історію України як на історію постання та розвитку української нації й обґрунтовувала окремішність та тяглість національної історії протягом більш ніж тисячі років. Ціною, що її довелось заплатити за цю тяглість, стали, зокрема, такі методологічні вади, як телеологія, есенціалізм, презентизм та етноцентризм.

Історична легітимація новопосталої держави та патріотичне виховання її громадян від початку були основними практичними цілями цього типу історіописання. Варто зазначити, що в більшості праць цього напрямку ці цілі були радше імпліцитно присутні, ніж експліцитно проголошувалися. Попри значну неоднорідність «націоналізованої» історії з точки зору фахового рівня праць, методологічних підходів та саморефлексивності авторів, все ж спільним знаменником для неї було переконання, що правдива, об'єктивна історія України повинна насамперед показати, що сучасна українська нація має тривале спільне минуле, яке має стати підставою сучасної національної ідентичності. Один з найбільш послідовних прибічників цієї точки зору в 1990-х роках Ярослав Дашкевич сформулював цю ідею так: «...Незважаючи на все це, вірю, що правдива історія України, історія боротьби української нації з окупантами й колаборантами всіх мастей, за побудову справді незалежної Української держави буде написана і стане настільною книгою кожного чесного політика, чесного державного діяча, кожного

українця» [7, с. 296]. У 1996 році Віталій Сарбей – історик з зовсім іншою академічною біографією, представник старого радянського академічного істеблшменту, сформулював цей погляд дуже подібно до дисидента радянських часів Дашкевича: «Гадаємо, в політичній історії українського народу центральними є його визвольні змагання за збереження себе як етносу, нації і громадські права кожного українця» [14, с. 9].

Концептуальна критика такого способу писання історії постала практично одночасно з його появою. Одним з її найцікавіших прикладів є програмна стаття «Одна Клію, дві історії», авторкою якої є одна з найвпливовіших постатей сучасної української історіографії, київський історик Наталя Яковенко [18, с. 12–14]. У цьому тексті Яковенко будує свою аргументацію на протиставленні науки і «дорогих серцю істин», або, інакше кажучи, академічної історії і культурної пам'яті нації. Вказуючи на численні методологічні та інтерпретаційні хиби патріотичної «націоналізованої» історії в незалежній Україні, Яковенко, втім, визнає важливе значення цього типу історіописання для підтримки спільної національної ідентичності. Тому вона не прагне однозначно засудити «націоналізовану» історію, але вказує на «нагальну потребу «розщеплення жанрів» двох історій – дидактичної (себто підручкової та науково-популярної) і дослідницької» [18, с. 13]. Завдання патріотичного та громадянського виховання, врівноважені наголосом на толерантності та мультикультурності, на думку Яковенко, мають бути залишені за дидактичною або «шкільною» історією. Натомість, історикам-науковцям авторка пропонує зняти «однострої бійців-пропагандистів, а сурми, литаври й інші знаряддя прославляння Батьківщини здати до музею історії науки» [18, с. 14]. Завданням академічної історії є неупереджене та критичне дослідження минулого, з опертям на прийняті у сучасній світовій науці методологічні підходи та теоретичні принципи. У такій інтерпретації академічне історіописання не прагне виконувати жодних суспільних функцій, а єдина його практична роль зводиться, фактично,

до деконструкції різних історичних міфів та стереотипів, які функціонують в публічному просторі.

Внаслідок змістовної та риторичної переконливості аргументації, підкріпленої вагомим особистим авторитетом авторки, інтерпретація Яковенко здобула досить широку підтримку, принаймні, в середовищі західно-орієнтованих українських істориків, які в дискусії про інтерпретацію національної історії притримуються різних варіантів модерністських поглядів. Втім, до логічної довершеності цю позицію довів інший знаний київський дослідник, один з найбільш послідовних критиків «націоналізованої» історії в незалежній Україні, Георгій Касьянов.

У даному разі найбільш важливою є хронологічно остання книжка Касьянова, монографія «Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)» (2010), яка є новаторським дослідженням формування в українському суспільстві кінця 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. уявлень про Голод 1932–1933 років як Голодомор. Деконструючи в цьому дослідженні стереотипні уявлення про Голод 1932–1933 років, які, на думку Касьянова, перетворилися на частину українського історичного міфу, автор детально показує роль професійних істориків у формуванні цих уявлень та стверджує, що підпорядкування наукових цілей політичній доцільності та державним інтересам, зрештою, призводить до того, що «науковець зникає, його місце займає популяризатор і пропагандист, який зобов'язаний виконати певну суспільну місію, який повинен довести і донести, розтлумачити і переконати» [11, с. 188] [курсив автора – В. С.]. Аналіз ролі українських істориків у формуванні стереотипних уявлень про Голод 1932–1933 років як один з прикладів взаємодії між історією та політикою, коли історики виходять поза межі своєї професійної царини і намагаються впливати на політичне і суспільне життя, дозволяє Касьянову зробити узагальнюючий висновок про те, що «в цій взаємодії завжди перемагає влада – і влада як інститут, і влада дискурсу –

якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет» [11, с. 189] [курсив мій – В.С.]. Саме з цим радикальним твердженням, яке, зрештою і є одним з основних теоретичних підсумків його дослідження, варто пов'язувати і наступну авторську декларацію на початку книги: «...міркування, висновки і узагальнення, наведені тут, **призначені винятково для академічної дискусії...** Я не належу до жодної політичної партії чи руху, не виконую політичних чи ідеологічних замовлень, не вважаю свої судження, висновки та узагальнення, сформульовані в цій книзі, придатними для вжитку у сфері історичної політики, громадянського виховання, пропаганди» [11, с. 4] [виділення автора – В.С.].

Касьянов розуміє, що захист такої радикальної позиції¹ вимагатиме не лише серйозного фактологічного підґрунтя, але і ефективної теоретичної легітимації. Власне тому в “Danse macabre” він використовує концепцію відомого американського теоретика історії Аллана Мегілла [20], для якого характерним є редукаціоністський підхід до розуміння суспільної значущості історичних досліджень. Мегілл виокремлює три основні типи історіописання: афірмативне (яке прагне бути фундаментом сучасної ідентичності та суспільного ладу), дидактичне (яке прагне давати конкретні поради сучасності та майбутньому) та критичне (зорієнтоване насамперед на критичне осмислення минулого та традиції), роблячи, хоча і з певними застереженнями, однозначний вибір на користь останнього типу. Редукаціоністський підхід Мегілла щодо проблеми соціальної значущості історії найкраще передає його наступне твердження, яке красномовно перегукується з наведеними вище деклараціями Касьянова: «Критична історіографія нічого не приписує сучасності. Вона лише показує те, що було іншим,

¹ Ця радикальність полягає не стільки в тому, що Касьянов заперечує те, що історики мають виконувати будь-яку суспільну місію, скільки в авторському обмеженні (нехай і суто декларативному) аудиторії книги лише академічною спільнотою.

дивовижним – навіть вражаючим – у минулому» [20, с. 40].

Отже, як бачимо, опоненти «націоналізованої» історії заперечують прагнення академічної історії виконувати афірмативну функцію щодо сучасного суспільства, але не вказують, яку іншу практичну функцію, поза деконструкцією наявних міфів та стереотипів, могло би виконувати історіописання. Природньо, що для більшості істориків, вихованих на уявленнях про історію як “*magistra vitae*”, таке суто негативне розуміння практичної ролі їхньої дисципліни в сучасному суспільстві видається недостатнім. Українські історики, які звикли поєднувати історичні дослідження чи то з роллю національних будителів, чи то бійців ідеологічного фронту, прагнуть, щоб історіописання і надалі виконувало важливу позитивну роль в суспільстві, але переважно їм не вдається переформулювати цю роль так, щоб вона була адекватною для світу початку XXI століття. Наприклад, Ярослав Ісаєвич в інтерв’ю газеті «День» зізнається: «Мені б хотілося, щоб історія виконувала якусь високу суспільну місію...» [8], але з подальшої відповіді стає зрозумілим, що Ісаєвичу йшлося насамперед про роль історії у формуванні національної свідомості суспільства, з тим застереженням, що в ім’я виконання цієї місії історики не повинні перекручувати факти. А Валерій Смолій у зверненні до учасників конференції «Історична наука на порозі XXI ст.», розмірковуючи над соціальною значущістю історії, вказував на небезпеку нової міфологізації минулого і зазначав: «Разом з тим я далекий від думки, що історична наука може бути повністю деполітизована і деідеологізована. Це – утопія. Але історична наука повинна йти попереду політики і допомагати політикам у їх прагненні вирішувати складні державні проблеми. Такими я бачу взаємозв’язок і взаємовідносини історичної науки і політики» [16, с. 12]. На жаль, Смолій не уточнив практичні механізми реалізації такої взаємодії.

Подібних прикладів, що свідчать про тугу українських істориків за «високою суспільною місією» їхньої дисципліни, можна було б наводити багато. Зрештою, ця туга змусила

окремих представників історичного цеху одягнути нові для себе шати публічних інтелектуалів, котрі беруть на себе відповідальність коментувати актуальні суспільні та політичні проблеми. Втім, ця нова роль українських істориків містила в собі і нові приховані небезпеки та дилеми, які найкраще, на мою думку, були проаналізовані у відомій статті Ярослава Грицака «Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи» (2003). У цьому тексті Грицак вказує на те, що структурна неповноцінність української культури, яка проявляється, зокрема, в тому, що у нас або відсутні окремі напрямки наукових досліджень, або бракує висококласних фахівців з інших напрямків, «провокує українських інтелектуалів бути «майстрами на всі руки», тобто виходити за рамки свого фаху і переходити в сусідні, щоби так с(т)имулювати структурну повноцінність української культури... Українські інтелігенти дуже часто є спеціалістами в нічому або перестали бути спеціалістами у будь-чому. Але вони беруться міркувати про все: сьогодні – про Дериду, завтра – про найновіші соціологічні опитування, післязавтра – про перспективи європейської інтеграції... Не є таємницею, що такої універсальності досягають коштом якості [2, с. 142]. Грицак тут дуже чітко сформулював проблему, а водночас пояснив, чому більшість фахових істориків часто ставляться дуже критично до перетворення своїх колег на публічних інтелектуалів, вважаючи тексти, написані ними у цьому амплуа, публіцистикою, гонитвою за модою та суспільною актуальністю і, зрештою, відмовляючи їм у праві називатися справжніми науковими дослідженнями.

У цій статті, написаній у 2003 році, Грицак все ж не йде далі формулювання проблеми: твердження, що «українські інтелектуали занедбують свою питому роль: артикулювати нову ситуацію відповідно до змінених умов існування суспільства» [2, с. 143], а також констатації, що однієї деконструкції усталених переконань та міфів у даному разі є недостатньо, оскільки «деконструкція без конструкції межує з безвідповідальністю» [2, с. 143]. У частині тексту, присвяченій

формулюванню позитивної програми, його аргументи є значно більш розпливчастими і, зрештою, залишається незрозумілим, як українські історики, залишаючись при цьому істориками, могли би допомогти сучасному суспільству відповісти на ті виклики, що перед ним стоять, і чи це в принципі є можливим.

У цьому місці, я думаю, вже зрозуміло, що знайти відповідь на це питання, залишаючись лише в межах українського історіописання, навряд чи можливо. На щастя, українська ситуація, хоча і має певну специфіку, не є унікальною, і допомогти краще зрозуміти особливості місцевих проблем може включення українського випадку в контекст дискусій у повоєнній західній історіографії та теорії історії. Питання практичної користі історії для сучасності розглядалося вже першими давньогрецькими істориками і потім у різних формах постійно актуалізувалося на різних етапах розвитку історичної дисципліни. Втім, саме протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть було запропоновано низку важливих розв'язань, які можуть бути придатними для аналізу сучасної української ситуації.

Як зазначалося вище, у цій статті я не ставлю перед собою мету аналізувати перебіг цих дискусій, а хочу лише вказати на окремі найцікавіші пропозиції, висловлені їхніми учасниками. І найперше, що дозволяє зробити таке розширення контексту – це уточнити термінологію. Якщо уважніше поглянемо на згадані вище пропозиції класифікації історіописання з точки зору суспільної ролі історії, то побачимо, що всі вони більшою чи меншою мірою мають редукціоністський характер, у тому сенсі, що зводять цю роль чи то до підтримки певних проєктів ідентичності, чи то до обслуговування конкретних політичних або суспільних замовлень.

Жорстка дихотомія Наталі Яковенко академічна/дидактична (шкільна) історія, яка фактично залишає за першою роль «історії заради неї самої» (*history for its own sake*), а всі практичні завдання перекладає на другу, як видається, надто спрощує ситуацію. Якщо в статті «Одна Клію, дві історії» Яковенко найбільше

підкреслює роль дидактичної історії у формуванні національної ідентичності, з застереженнями важливості толерантності та мультикультурності, то як голова створеної у 2007 році Робочої групи з моніторингу підручників з історії України, вона вже наголошує насамперед на ролі шкільної історії у громадянському вихованні¹. У даному разі історія, як і гуманітаристика в цілому, цінується передусім як певний *культурний ресурс*, який дозволяє формувати такі якості, як критичне мислення, почуття емпатії до Іншого, здатність виходити поза обмеження локальних лояльностей, що є ключовим для формування повноцінного громадянина демократичної держави². Як видається, Яковенко, використовуючи дихотомію академічна/дидактична історія, дещо перенаголошує відмінності між ними. Бо хіба академічне історіописання не відіграє подібну роль культурного ресурсу для людей з-поза академічної спільноти? Очевидно, що у випадку шкільної історії ці функції є більш інструменталізованими, але і повністю заперечувати роль академічної історії як культурного ресурсу, на мою думку, також не випадає.

Класифікація Мегілла на перший погляд може видаватися більш відповідною, але і з нею є певні проблеми. Той тип історіописання, що його Мегілл окреслює як «афірмативна історія», в англо-американській літературі з предмету найчастіше виступає під назвою «*identity history*», що може бути передано українською як *історія-ідентичність*. Українські автори найчастіше ототожнюють цей тип історіописання з національною історією, але в принципі він може бути застосований до будь-якої соціальної групи, і в західній історіографії другої половини ХХ століття він найчастіше застосовувався до жінок, сексуальних

¹ Див., зокрема, виступ Яковенко на Робочій нараді з моніторингу шкільних підручників, що відбулася 19-21 жовтня 2007 року [17].

² Проникливий аналіз ролі історії та гуманітаристики у цілому як такого культурного ресурсу пропонує Марта Нуссбаум у своїй важливій монографії «Не заради прибутку. Чому демократія потребує гуманітаристики» [21], яка, на жаль, залишилася практично непоміченою в Україні.

меншин, афроамериканського населення в США та інших раніше маргіналізованих соціальних груп, які завдяки *історій-ідентичності* нарешті знайшли своє місце в національних мастернаративах. Не можна не погодитися з Мегіллом та Касьяновим, які вказують, що історики, які працюють в цьому жанрі, найчастіше виконують афірмативну функцію щодо тих груп, про які вони пишуть, оскільки зміцнюють їхню ідентичність, забезпечуючи її певним історичним родоводом. Натомість, надто радикальним видається наступне твердження Мегілла: «Афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті у сучасності. У неї відсутня критична позиція щодо спогадів, які вона збирає, та традиції, яку вона підтримує» [20, с. 22]. На мою думку, така історія також може мати важливий критичний вимір, оскільки вона допомагає членам певної групи відповісти на питання «ким ми є?», а отже не обов'язково підтверджує вже наявну ідентичність чи традицію, а через історичне дослідження її витоків сприяє її переформулюванню. Власне до такого критично-афірмативного розуміння ролі національної історії закликав своїх колег Ярослав Грицак у статті 2000-го року, стверджуючи, що головним завданням останньої в українському випадку має бути редефініція старої та творення нової, більш інклюзивної національної ідентичності [6, с. 28].

Втім, чи практична роль історії щодо сучасності обов'язково має обмежуватися функцією культурного ресурсу та підтримки/переформулювання колективної ідентичності? І чи дидактична історія, яку виокремлює Мегілл, може запропонувати тут якусь альтернативу? Американський теоретик історіографії визначає дидактичну історію як таку, що прагне «пропонувати уроки минулого для напучування людей в сучасності» і далі зазначає: «складність, пов'язана з поняттям дидактичної функції в історії, полягає в тому, що історики як історики не мають влади давати приписи сучасності та майбутньому. В їхній компетенції – конструювання та реконструкція минулого. Оскільки вони роблять цю працю добре, вони є достатньо

підготовленими, щоб критикувати тих політичних діячів та громадян загалом, які викривлюють минуле у спробі підтримати певну лінію в законодавстві чи політиці» [20, с. 37] [курсив автора – В. С.]. Конструювання та реконструкція минулого, а також деконструкція сучасних історичних міфів та винайдених традицій є основними завданнями критичної історії, яка, на думку Мегілла, і є найбільш адекватною формою академічної історіографії. Практичну роль критичної історії Мегілл визначає так: «критична історіографія нічого не приписує сучасності. Вона тільки показує те, що було іншим і дивовижним – навіть вражаючим – у минулому...це змушує людей побачити, що горизонт сучасності не співпадає з горизонтом усього сушого» [20, с. 40].

З одного боку, важко не погодитися з цими міркуваннями, вони мають власну логіку й є слушними для багатьох галузей історичної науки, зокрема, для античної, середньовічної та ранньомодерної історій. З другого – якщо говорити про історіописання в цілому, то з точки зору практичної значущості історії підхід Мегілла є все ж виразно редукаціоністським.

Приклади нередукаціоністських підходів до розв'язання цієї проблеми ми, натомість, можемо знайти в англо-американській теорії історії останніх десятиріч. Найбільш цікавими та продуктивними у даному разі є концепції «практичного минулого» Гейдена Вайта [1], «мислення з історією» (*thinking with history*) американського культурного історика Карла Шорске (Carl E. Schorske) [22] та «критичної прикладної історії» (*critical applied history*) британського теоретика історії Джона Тоша (John Tosh) [24]. Саме на останньому підході, як більш розробленому, я зупинюся детальніше.

Джон Тош переконаний, що історія має і може виконувати важливу позитивну функцію в сучасному суспільстві, і що історики як *історики* можуть допомогти громадянам своїх країн відповісти на ті виклики, що стоять перед ними. Причому, на думку дослідника, згадані вище *історія-ідентичність* та *історія-як-культурний-ресурс*, а також особливо помітна в

сучасній Британії *історія-як-спадщина (heritage)*, під цим кутом зору можуть бути корисними, але не є достатніми. Водночас, ідея «критичної прикладної історії» не передбачає накидання практичної програми на всі галузі історичної науки і відмови від базових принципів історичного ремесла. Історик, який працює в цьому напрямку, отже, не перетворюється на політичного коментатора чи журналіста, а залишається власне істориком.

Найважливішим у даному разі є переосмислення самої ідеї «практичної» чи «прикладної» історії та її завдань. Традиційно «прикладна» історія розуміється як така, що прагне давати конкретні поради сучасності або обслуговувати актуальні політичні проекти чи ініціативи. Власне, нещодавно дослідники придумали новий термін для опису подібного використання минулого – «політика історії» або «історична політика». Зрозуміло, що фахові історики на такі вправи з їхньою дисципліною дивляться переважно негативно, бо у більшості випадків вони закінчувалися тим, що прийнято називати «зловживання історією» (*abuse of history*). Втім, чи те, що історія використовувалася подібним чином у минулому і, поза сумнівом, буде так само використовуватися у майбутньому, означає, що ми маємо в принципі відкинути ідею «прикладної» історії?

Джон Тош відповідає на це питання негативно і стверджує, що слід насамперед переосмислити наше розуміння практичної значущості історії для сучасності. Концепція «критичної прикладної історії» передбачає, що історик може обирати актуальні для сучасного суспільства проблеми¹, але розглядаючи їх, він має використовувати базові принципи та методи історичного ремесла [24, с. 22]. Багато проблем та викликів, що стоять перед сучасними державами, мають важливий історичний та порівняльний вимір, який політики та звичайні

¹ Причому йдеться не обов'язково про проблеми безпосередньо пов'язані з пам'яттю та історією, а насамперед ті, що стосуються політики у широкому розумінні. Про це широке розуміння політики, див.: 15.

громадяни часто не усвідомлюють, і, розглядаючи ці питання у надто вузькій перспективі, приймають далеко не завжди адекватні рішення. Під цим кутом зору, завданням істориків є насамперед бути уважними щодо того, яке значення можуть мати вже наявні результати досліджень в історичній науці, а також у суміжних гуманітарних та соціальних дисциплінах, для розуміння тих питань, що мають сьогодні значну суспільну чи політичну актуальність [24, с. 16]. Але те, що в даному разі історик може запропонувати не-фаховій публіці, не буде мати характеру готових відповідей чи приписів, як вирішувати ті чи інші проблеми. Завданням історика є насамперед розширити перспективу і показати інший, можливо, більш продуктивний ракурс обговорення певної проблеми. Як це формулює сам Тош: «Найбільша цінність критичної публічної історії¹ полягає у відчутті інтелектуальної напруги, що її вона передає. Чим більше така історія звертається до нефахової аудиторії, тим більше ставатиме очевидним, що цінність такої історії полягає радше у відкритті, ніж закритті питань, радше у демонстрації нових опцій, ніж у наполяганні на відповідях» [24, с. 23].

Надзвичайно важливим є також той факт, що концепція «критичної прикладної історії» Тоша не є лише абстрактною ідеєю. Вона постала як спроба опису та концептуалізації вже наявних історичних досліджень, і в своїй праці він наводить цікаві приклади розвідок насамперед з сучасної британської історіографії, написаних у цьому дусі. Втім, як видається, у цій статті, адресованій передусім українській аудиторії, найкраще буде проілюструвати цей підхід прикладами з українського історіописання. Останніми роками в українській історіографії з'явилося кілька досліджень, які загалом можна віднести до виокремленого Тошем напрямку. Серед дослідників, які вивчали проблеми сучасної історичної пам'яті, тут можна згадати, зокрема, Андрія Портнова та Василя Расевича, а як приклад

¹ Тош вживає терміни «критична публічна історія» і «критична прикладна історія» як синоніми.

теми не пов'язаної з пам'яттю – розвідку того ж Портнова про академічні середовища в сучасній Україні, в якій автор переконливо показує радянську генеалогію сучасних проблем української науки [12]. Однак детальніше у цьому тексті я зупинюся лише на одному історикові, Ярославові Грицаку, кілька нещодавніх досліджень якого є, на мою думку, найбільш помітним і переконливим прикладом «критичної прикладної історії» в українській історіографії.

Говорячи про Ярослава Грицака, слід враховувати, що його погляди на історію України та проблему суспільної значущості історіописання зазнали протягом двадцяти останніх років відчутної еволюції¹. Грицак зразка 90-х – це «модерніст», який все ж переконаний, що формування української політичної нації – це центральна тема модерної української історії, а одне з основних суспільних завдань історика полягає у тому, щоб своїми дослідженнями сприяти переформулюванню старої та творенню нової, більш інклюзивної української національної ідентичності. Ці погляди знайшли своє відображення, зокрема, в його «Нарисі історії України» (1996) та згаданій вище статті «Як викладати історію України після 1991 року?» (2000). Отже, львівський історик виступає тут насамперед як прибічник *історій-ідентичності* в її критично-афірмативній версії. Зміни в цих поглядах, спричинені, зокрема, участю в проекті, присвяченому соціологічним дослідженням ідентичності мешканців Львова та Донецька, починають відбуватися на початку 2000-х і знаходять свій вираз у низці статей, опублікованих вже після Помаранчевої революції у збірниках «Життя, смерть та інші неприємності» (2008) та «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад» (2011).

Намагаючись зрозуміти причини пробуксовки політичної, суспільної та економічної трансформації у незалежній Україні, Грицак дійшов до висновку, що традиційний підхід, який

¹ Див. цікаву авторефлексію Грицака над цією еволюцією: [25, с. 64–69].

пояснює українські проблеми відмінностями в національних ідентичностях у різних регіонах країни, не спрацьовує, оскільки значна частина населення Сходу і Півдня не мислить в національних категоріях. На думку львівського історика, для розуміння специфіки сучасної української ситуації значно важливішою за ідентичність є проблема цінностей [3]. Спираючись на вже наявні дані соціологічних досліджень ставлення до цінностей в Україні та світі, Грицак показує, що як на Сході, так і на Заході України домінують цінності закритого суспільства, які й є основною перешкодою для успішної трансформації, а далі, використовуючи класичний інструментарій історичного дослідження, пояснює, чому специфіка історичного розвитку України визначила таку ситуацію, але водночас демонструє, які шанси для змін вона відкриває перед Україною [4].

Ще одним прикладом подібного типу досліджень є стаття Грицака «Що залишилося після Помаранчевої революції?» (2010) [5], в якій він робить спробу підбити баланс здобутків і втрат Помаранчевої революції після приходу до влади Віктора Януковича в 2010 році. Львівський історик вважає, що найбільш адекватний спосіб відповіді на винесене у заголовок статті питання передбачає вихід поза межі поточних політичних суперечок і розгляд проблеми в історичній перспективі, якою для нього є європейські революції 1968 та 1989 років. Під цим кутом зору, Помаранчева революція є «однією з кольорових революцій, що відбулися в країнах, які не мали своїх ані 1968, ані 1989 року, а тому вона є мовби запізнілою спробою і їх певним продовженням» [5, с. 304], а отже її слід розглядати насамперед в контексті боротьби за утвердження цінностей ліберальної демократії та вільного ринку, і саме під цим кутом розглядати спадок подій 2004 року.

Як і у першому випадку, Грицак у цій статті не дає жодних конкретних рецептів, але розширює і змінює контекст обговорення проблеми за рахунок додання історичної перспективи, що дозволяє побачити нові опції, які раніше не

враховувалися, а отже і зробити більш адекватний вибір. Іншою особливістю аналізованих текстів львівського історика є те, що вони свідомо спрямовувалися не лише до професійних істориків, але також і до не-фахової аудиторії: від початку більшість з них з'являлася у вигляді постів у блогах, статей в газетах і публічних лекцій. Поряд з аналізом актуальних суспільних проблем, орієнтація на ширшу публіку є другою найбільш важливою характерною рисою «критичної прикладної історії».

Як бачимо, хоча сам Ярослав Грицак не описує своїх праць в таких категоріях, але фактично значна частина його досліджень, написаних в останні роки, повністю відповідає сформульованій Джоном Тошем концепції «критичної прикладної історії».

Насамкінець я хотів би ще раз підкреслити, що я не вважаю, що вся історіографія повинна мати прикладний вимір, і я наразі не впевнений в тому, що описана вище практична функція історіописання є найважливішою. Індивідуальний вибір історика на користь «критичної прикладної історії» визначається не стільки науковими, скільки моральними критеріями й є безпосередньо пов'язаний з проблемою відповідальності. Від відповіді на етичне питання «які обов'язки й яку відповідальність історика як науковці мають перед суспільством?», буде, зрештою, залежати вибір того чи іншого типу дослідження. Але це вже тема для іншої серйозної дискусії...

1. *Vait G.* Практичне минуле [Електронний ресурс] / Г. Вайт. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/261-heiden-vait-praktychne-mynule>.
2. *Грицак Я.* Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
3. *Грицак Я.* Хто такі українці і чого вони хочуть? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.

4. Грицак Я. Цінності / Я. Грицак // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008.
5. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
6. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
7. Дашкевич Я. Правдива історія України буде написана (1999) / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. «... Учи неможними устами сказати правду». Історична публіцистика (1999–2008). – К., 2011.
8. Ісаєвич Я. Ярослав Ісаєвич: «Пізнайте правду і правда вас врятує» : [інтерв'ю з істориком Ярославом Ісаєвичем] / спілкувалась Ірина Єгорова // День. – 2006. – 10 березня.
9. Касьянов Г. Націоналізація історії. Нормативна історіографія, канон та їхні суперники / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть / ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 2004.
10. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999.
11. Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К., 2010.
12. Портнов А. Научная среда и академические культуры в современной Украине: вступительные соображения / А. Портнов // Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – М., 2010.
13. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – М., 2010.
14. Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» / В. Сарбей // Київська старовина. – 1995. – № 2.
15. Склокін В. Свобода від слова: міркування про сучасний стан української публічної думки [Електронний ресурс] / В. Склокін. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/87-volodymyr-sklokin-svoboda-vid-slova-mirkuvannia-pro-suchasnyi-stand-ukrainskoi-publichnoi-dumky>.
16. Смолій В. «Вступне слово» до учасників Всеукраїнської конференції істориків у Харкові // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2.

17. Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України [Електронний ресурс] / упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – К., 2008. – Режим доступу : <http://khpg.org.ua/index.php?id=1223646074>.
18. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12.
19. Kasianov G. “Nationalized” History: Past Continuous, Present Perfect, Future... / G. Kasianov // G. Kasianov and P. Ther, eds., A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest, 2009.
20. Megill A. Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice / A. Megill. – Chicago ; London, 2007.
21. Nussbaum M. Not for Profit. Why Democracy Needs the Humanities / M. Nussbaum. – Princeton ; Oxford, 2010.
22. Schorske C. E. Thinking with History: Explanations in the Passage to Modernism / C. E. Schorske. – Princeton, 1998.
23. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991-2004 / T. Stryjek. – Warszawa, 2007.
24. Tosh J. Why History Matters / J. Tosh. – Palgrave, 2008.
25. Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej / Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruslińska. – Gdańsk ; Warszawa, 2009.